

С. ЭСАДЗЕ.
[2026 7000]

საქართველო

39328

№.
"საქართველო" სტრუქტურა
1927 წ. № 11

გ. შიშ

ს. მსაგმი

ქურთთა საკითხი იმპერიალისტური ომის დროს 1914—1917 წლებში კავკასიის ფრონტზე.¹

(ს. ს. ს. რ.-ის ცენტრარქივის მასალების მიხედვით).

საქალაქო აჯანყებანი ქურთთაში მე-XIX საუკუნეში. პოლიტიკური ისტორია ქურთთა ტომების სულ მოკლედ შემდეგია.

1514 წელს ოსმალეთის სულტანმა სელიმ I-მა სპარსეთის შაჰ ისმაილთან ომის დროს დაიჭირა პროვინცია დიარბეკირი და სპარსეთის ქურთისტანის მნიშვნელოვანი ნაწილი; დაპყრობილი ადგილების მოწყობა მან ჩააბარა ქურთ ედრისის, რომელიც შთამომავლობით ბითლისელი იყო. ყველაზედ უფრო მოუსვენარი მომთაბარე ელემენტი მან გადაასახლა საძოვრებით უხვ მხარეში არზრუმისა, ერევნისა და ყარსის მახლობლად. გადმოსახლებულები სამუდამოდ განთავისუფლებულნი იყვნენ ყოველივე გადასახადებისაგან, რის ნაცვლად უნდა გამოეყვანათ ცხენოსანი ჯარი ოსმალთა სახელმწიფოს საზღვრების დასაცავად. სპარსულსა და ოსმალურ ქურთისტანს შორის ისმაილის ლაშქრობის შემდგომ დადებული საზღვარი არ შეცვლილა, და მე-XIX ს.-ის დასაწყისისათვის ქურთისტანი საერთოდ იყოფოდა ოთხ ნაწილად: აღმოსავლეთ, ჩრდილოეთ, დასავლეთ და სამხრეთ ქურთისტანად.

აღმოსავლეთი ქურთისტანი, არდელიანად წოდებული, ისახვრებოდა ჰამადანის ხეობისა და ქირმანშაჰისაგან მთავრეხილით, რომელიც მიიმართება ვანის ტბის გვერდით; მთავარი ქალაქი სენნეა. სპარსეთის ქურთისტანის ეს ნაწილი და ქურთთა ერთ-ერთი ტომის მეთაური ქურთისტანის ვალის წოდებულებით თამაშობდენ დიდ როლს სპარსეთის შაჰების კარზე. ქურთისტანის ერთ-ერთი ვალი, ქიარიმ-ხანი, განთქმული ნადირ-შაჰის თანამოსაგრე, შაჰის სიკვდილის შემდგომ დიდი ხნის განმავლობაში განაგებდა მთელ სპარსეთს, პირველად როგორც მეურვე მის მიერვე შაჰის ტახტზე აყვანილ სეფიანთა დინასტიის წარმომადგენლის მკირეწლოვანი ისმაილისა, ხოლო 1759 წლიდან 1779 წლამდე დამოუკიდებლივ. მისი სიკვდილის შემდგომ შაჰის ტახტზე ავიდა საჭურისი, ალამაჰმად-ხანი, რომელიც ცნობილია თავისი უღმობელი სისასტიკით და რომელ-

¹ ამ წერილის შედგენის დროს გამოყენებულია ცენტრარქივის სამხედრო ფონდის საქმეები შემდეგი ნომრებით: 349, 1210, 1294, 1346, 1351 A, 1351 B, 1416 A, 1416 B, 1488, 1526 2245, 2623.

მაც მოაწყო 1795 წ. გამანადგურებელი ლაშქრობა საქართველოზე. იგი იყო უკანასკნელ დრომდე სპარსეთში არსებულ ყაჯართა დინასტიის დამწყები.

ჩრდილო, დასავლეთი და სამხრეთი ქურთისტანი ნომინალურად ოსმალეთის მფლობელობის ქვეშ ითვლებოდენ, ფაქტიურად კი ქურთთა მნიშვნელოვანი ნაწილი არ სცნობდა ოსმალეთის მთავრობას.

ჩრდილო ქურთისტანის გეოგრაფიული საზღვრები იხაზებოდა ავრიდაგის ქედსა და ვან-ურმიის ტბათა შუა. მასში შედიოდა ვანისა და ბაიაზეთის სანჯაყებისა და ჯალამერკის ოლქის უდიდესი ნაწილი. ქურთთა უმთავრესი ცენტრი იყო ხეიკარის ოლქი, რომელსაც ემირი განაგებდა.

დასავლეთ ქურთისტანში ქურთები დასახლებული იყვნენ მუშისა და არზრუმის ფაშალიყებში და დერსიმის ოლქში.

სამხრეთ ქურთისტანში ქურთებს უჭირავთ დიარბეკირისა და მოსულის რაიონები და მათი მთავარი ტომები ცხოვრობენ რევანდუხისა, ბოხტანისა და ბეგდივანის ოლქებში.

სრულიად განსაკუთრებული ალაგი უჭირავთ იმ ქურთებს, რომლებიც დასახლებულნი არიან ყოფ. ერვენის გუბერნიის, ყარსის ოლქის და ახალციხის მაზრის ფარგლებში.

როგორც სპარსეთის, ისე ოსმალეთის მთავრობაც უცქეროდა ქურთებს, როგორც საუკეთესო ელემენტს მსუბუქი ცხენოსანი ჯარის მოსაწყობად, ამიტომაც ცდილობდენ სხვადასხვა შეღავათების საშუალებით მიეზიდნათ ისინი სამსახურში. მართლაც, ქურთთა ცხენოსანი ჯარი ყველა ომებში იღებდა შესამჩნევ მონაწილეობას და, როგორც მებრძოლი ელემენტი, იგი თავისი დანიშნულების სიმაღლეზე იდგებოდა, მას რომ თვისებად არ ჰქონოდა არა-რეგულიარული ნაწილების ყველა უარყოფითი მხარეები — მერყეობა, დისციპლინის ნაკლებობა და პანიკა მარცხის შემთხვევაში. ფრანგი კაპიტანი გასპარ დრუვილი, რომელიც ენერგიულ მონაწილეობას იღებდა სპარსეთის არმიის ორგანიზაციაში და მონაწილეობდა ასლანდუხის ბრძოლაში (1812 წელს რუსეთის წინააღმდეგ) ამბობს ქურთების შესახებ: „მთელი არა-რეგულიარული ცხენოსანი ჯარი, მის რიცხვში ქურთებიც, სრულიად არ ვარგოდა რუსების წინააღმდეგ; იგი კარგი იყო მხოლოდ თურქებისა და აზიის სხვა ხალხების წინააღმდეგ, ვისთანაც სპარსეთს უხდებოდა ბრძოლა; აქ ის აღემატებოდა აზიის ყველა სხვა ცხენოსან ჯარებს; მასზე განსაკუთრებით მოქმედებდა და შიშის ზარსა ჰვვრიდა არტილერიის ცეცხლი“. სხვა ადგილს იგივე ავტორი ქურთების შესახებ ამბობს: „მე ვერ ვხედავ მათში სხვა რამ ღირსებას, გარდა არაჩვეულებრივი სიმამაცისა, მაგრამ ეს სიმამაცე არ ემყარება გონიერებას და არ მომდინარეობს პატივის გრძნობისაგან, უკეთესი იქმნება მას ვუწოდოთ გააფთრებული ნადირის კადნიერება; იგი ხედავს მხოლოდ ნადავლს და არა საფრთხეს, რომელიც მას მოეღის ნადავლის დევნის დროს“.

მე-XIX ს.-ის განმავლობაში ოსმალეთის ქურთისტანში ხდებოდა მთელი რიგი აჯანყებათა, რომლებსაც ულმობელად აქრობდა ოსმალეთის მთავრობა. ასე, 1834 წ. რეშიდ-ფაშის არმიამ გაიარა ყველა რაიონები და დიდის სიმკაცრით გაუსწორდა ქურთებს; მხოლოდ ვანის ტბისა და ხეიკარის სამხრეთით მდე-

ბარე ოლქებში აჯანყებულთა სათავეში მდგომმა ქურთთა გვარის უფროსმა იეზ-დანშირმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია და ოსმალთა ჯარების წასვლის მოკ-ლე ხნის შემდგომ დაიმორჩილა მთელი ოსმალეთის ქურთისტანი. იმისდა საწინააღმდეგოთ, შინაგანი ბრძოლის ატეხის მიზნით, თურქებმა მხარი დაუჭირეს მის მეტოქეს, მისავე ღვიძლ ძმას, ბედერ-ხანს; მაგრამ ჩაუდგა თუ არა ხეიკარის ტომს სათავეში, ბედერ-ხანმა აღარ მოისურვა სულტნის ქვეშევრდომობა და იწყო თავისი ოლქების დამოუკიდებლად განგება.

ბედერ-ხანის მმართველობა აღინიშნა 1843 და 1846 წლებში მოწყობილ ქრისტიანების ამოკლევით ტიარისა და თხომის ოლქებში; ესენი იყვნენ ნესტორიანები და თავიანთ თავს სთვლიდნენ ძველი ასურელების შთამომავლებად. ევროპის სახელმწიფოთა მოთხოვნით ოსმალეთის მთავრობამ გადახაზა ბედერ-ხანის წინააღმდეგ დამსჯელი ექსპედიცია, რომელიც დამთავრდა აჯანყების ჩაქრობით და ბედერ-ხანის 1850 წელს კუნძულ კრეტაზე გადასახლებით. მის ადგილზე ქურთებმა პირველად დასტოვეს ქურთების მმართველად იეზდანშირი (შვილი), მაგრამ მალე გადააყენეს, ხოლო ქურთისტანის ყველა მნიშვნელოვან პუნქტებში ჩააყენეს თურქთა გარნიზონები.

ოსმალეთის ფაშების მექრთამეობამ, უსამართლოებათა და ძალმომრეობამ გამოიწვია ქურთების ახალი აჯანყება 1853—1856 წლებში აღმოსავლეთის ომის დროს. ქურთთა სათავეში კვლავ ჩამდგარმა იეზდანშირმა მიიმხრო ქურთთა ტომების მომეტებული ნაწილი და 1855 წლის იანვარში ხელში ჩაიგდო ბით-თლისი და მოსული. აჯანყებამ მოიცვა მთელი სივრცე ბალდადიდან ვანამდე. იეზდანშირს გრანდიოზული გეგმა ჰქონდა — ქურთთა ყველა ტომების გაერთიანება და სრულიად დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა; ამ მიზნით მან მიმართა იმ ხანად ოსმალეთის ფარგლებში მომქმედ ერევნის რუსული რაზმის უფროსს წინადადებით გაერთიანებული ძალით დაემთავრებინათ ოსმალეთთან ომი. ოსმალეთის იმ დროინდელი მოკავშირეების — ინგლისელების — ჩარევამ შეაჩერა ქურთების წარმატება, ხოლო მოსულში მყოფი ინგლისის კონსულისაგან 400 ტომარა ყურუშის (ყურუში=ვერცხლის 5 კაპეიკს კურსის მიხედვით) მიღებამ ბოლო მოუღო იეზდანშირის მოღვაწეობას. 1856 წლის პარიზის ხავის დადებასთან ერთად ქურთისტანი გარეგნულად დამშვიდდა.

აღმოსავლეთის ომის შემდეგ ოსმალეთის მთავრობამ გადასწყვიტა მკაცრი ზომების მიღება თავისი ძალა-უფლების ქურთისტანში განსამტკიცებლად და განზრახული ზომების განსახორციელებლად ამოარჩია იზმაილ-ხაკი-ფაშა, შთამომავლობით ქურთი ყარსის რაიონიდან. იგი იყო ერთად-ერთი ოსმალეთის ფაშათა შორის, რომელმაც შესძლო ქურთისტანის მეტად მიუფალ ადგილებში ექსპედიციების წარმატებით წარმოება და თავისი სისასტიკით და თანამომხმეების უღმობელი ამოკლევით დაუმორჩილა ქურთები მთავრობას.

ყველა ქურთთა შორის უდიდესი შეურიგებლობა გამოიჩინეს დერსიმის ქურთებმა. თვით იზმაილ-ხაკი-ფაშაც კი ერიდებოდა მათ მიუფალ მთებსა და ხეობებში გალაშქრებას და უკეთესად სცნო მოესყიდა ზოგიერთი გავლენიანი დერსიმელი ბეგი, რომლებმაც აღუთქვეს ძალა დაეტანებინათ მათ ხელ-ქვეით მყოფი ქურთებისათვის, რათა მათ ეძლიათ გადასახადები და გამოეყვანათ ცხენო-

სანი ჯარი თურქებისთვის. ბეკების ამგვარმა გამცემლობამ გამოიწვია ქურთთა მოსახლეობის მთავარი მასის საშინელი აღშფოთება, ამისა შედეგი კი იყო ის, რომ ბეკებმა დაჰკარგეს თავისი გავლენა ხალხში, ხოლო მრავალი მათგანი სასტიკად იქნა გასამართლებული ხალხის მიერ იმის გამო, რომ ისინი შეეცადნენ სისრულეში მოეყვანათ მათ მიერ აღთქმული ვალდებულებანი; ასე დაიღუპა კაი-მაკამი გიულიაბი-ბეი, რომელიც მოჰკლეს თვითონ ქურთებმა 1875 წ.. მისივე ბედი გაიზიარა ყველა მისმა ნათესავმაც, რომელთა რიცხვი 30 კაცს უდრიდა.

ამ დროიდან დერსიმელ ქურთებზე გავლენა ხელში ჩაიგდეს სასულიერო შეიქების გვარებმა, რომელთა შორისაც ყველაზედ უფრო მტრულად იყო განწყობილი თურქების მიმართ სულეიმან-ოღლი. დერსიმის ქურთთა ერთსულოვანი მტრული განწყობილება თურქთა მიმართ უნდა აიხსნას, იმის გარდა, რომ ყველა ქურთებს საზოგადოთ ახასიათებს განცალკევებული და თავისუფალი ცხოვრებისადმი მისწრაფება, იმ სარწმუნოებრივი სხვაობითაც, რომელიც არსებობს მაჰმადიან-თურქთა და ალი-აღლას საიდუმლოებით სავსე სარწმუნოების აღმსარებელ დერსიმის ყიზილბაშ-ქურთთა შორის.

იმ მედვარი წინააღმდეგობის გამო, რომელსაც განიცდიდა ოსმალეთის მთავრობა, როგორც დერსიმელი, ისე საზოგადოთ სხვა რაიონების ქურთების მხრივაც, ქურთთა საკითხი განსაკუთრებული ყურადღების საგანი შეიქმნა მისთვის 1877 წელს ომის გამოცხადების წინ. მან უკვე დაჰკარგა იმედი, რომ მი-აღწევდა რაიმე შედეგს თავისი არმიის ქურთთა ცხენოსანი ჯარით გაძლიერების საქმეში, მაგრამ მოულოდნელად გარემოება მისდა სასარგებლოდ შეიცვალა.

ომის დასაწყისში სულტან აბდულ-ჰამიდმა გამოაცხადა წინასწარმეტყველის საღვთო მწვანე დროშის ქვეშ ჰაზავათი—სარწმუნოებრივი ომი ურწმუნო რუსების წინააღმდეგ. ეს იყო ჩვეულებრივი, წინადაც ხმარებული, საშუალება მუსულმანთა ბნელი მასების თანატიზმის გამოსაწვევად, მაგრამ ქურთთა მომეტებული ნაწილი, თუმცა მაჰმადიანური სარწმუნოების სუნიტურ მიმართულებას აღიარებდა, მაინც არას დროს არ ყოფილა განწყობილი სულტანის დასაცავად, ვინაიდან ისინი არ სთვლიდნენ სულტანს ხალიფად; მათის შეხედულებით კანონიერი ხალიფები იყვნენ მათი შეიქები, რომლებსაც გამოჰყავდათ თავისი გვარი უშუალოდ მუჰამედისა, მისი ნათესავებისა და შთამომავლებისაგან. ბოხანის ქურთები მალაღდენ კიდევ თავის მთებში აბასიანთა ე. ი. კანონიერ ხალიფათა საღვთო შავ დროშას. მაშასადამე ხალიფის ღირსების უკანონოდ მიმთვისებელ ოსმალეთის სულტანის მხრივ მხოლოდ ჰაზავათის გამოცხადება არ გამოიწვევდა ქურთთა შორის აღფრთოვანებას და სულტანის მხარეზე ბრძოლის იურვილს.

ოსმალეთის მთავრობამ, ქურთთა განწყობილებას კარგად გაცნობილმა, თავის მიზნებისთვის მეტად მოხერხებულად, ჰაზავათის გამოცხადებასთან ერთად, მიმართა დახმარებისათვის ქურთთა სარწმუნოებრივ მეთაურს, ქურთთა მთელი მოსახლეობის მიერ პატივცემულს შეიქს ობეიდულლას, მუჰამედის ბიძაშვილის ჰალედის შთამომავალს. მიმართვაში ხაზგასმული იყო, რომ ქურთთა დახმარება საჭიროა არა სულტანის ხალიფატობის, არამედ მთელი ისლამის დასაცავად.

ობიედულლას, როგორც სასულიერო მეთაურს, არ შეეძლო უგულებელ ეყო ამგვარი მოწოდება; იგი ჩაუდგა თავის ქურთებს სათავეში და მიიღო ლაშქრონაში მონაწილეობა. გზა და გზა მას ემატებოდა ქურთთა დიდი ურდოები და წყებულები სპარსეთის საზღვრიდან ალა-დაგსა და არზრუმამდე და სამხრეთით მოსულიდან დიარბეკირამდე. მხოლოდ დერსიმის ქურთები, თავიანთი სარწმუნოებრივი განკერძოების გამო, არ გამოეხმაურნენ მოწოდებას. დაბოლოს არ განხორციელდა თურქთა იმედი ქურთთაგან ვანის 60 ათასიანი რაზმის მოწყობის შესახებ ამ საქმის ცუდი ორგანიზაციის გამო; ომში მონაწილეობა მიიღო 8—10 ათასიანმა ქურთთა ცხენოსანმა რაზმმა, რომელიც ამასთანავე, ქურთთა უღისციპლინობისა და ძარცვა-გლეჯისადმი განწყობილობის გამო, საკმაოდ აბრკოლებდა თურქების რეგულიარული არმიის ოპერაციებს.

თურქებისათვის დამარცხებით დამთავრებულმა ომმა უფრო მეტად შეასუსტა თურქების გავლენა ქუთისტანში. 1878 წლის ოქტომბერში ბედერ-ხანის შვილებმა ჰუსეინ-ბეიმ და ოსმან-ბეიმ მოაწყვეს აჯანყება ვანის, მუშის და ბითლისის სამხრეთით მთელს სივრცეზე მესოპოტამიის საზღვრებამდე და დაიჭირეს ხეიკარი, ბოხტანი და ბეგდივანი. მცირე აზიის ყოველი მხრიდან დაძრულმა ოსმალეთის ჯარებმა ჩააქრეს აჯანყება; თვით ჰუსეინ-ბეი კი გაემგზავრა მორჩილების გამოსაცხადებლად კონსტანტინეპოლს.

1880 წლის აპრილის ბოლოში ქურთისტანი კვლავ აღსდგა ოსმალეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ; მოძრაობას სათავეში თვით ობიედულლა ჩაუდგა. სოფ. ნერში მომხდარ შეიპთა და ყველა ტომების პატივცემულ წარმომადგენელთა ყრილობაზე, მან წარმოსთქვა შესანიშნავი სიტყვა, რომელიც გამოჰხატავდა ქურთთა ნამდვილ გრძნობებს ოსმალეთის მთავრობის მიმართ და მოუწოდებდა ქურთისტანის განთავისუფლების მიზნით შეიარაღებული გამოსვლისაკენ. აღფრთოვანებულმა ყრილობამ ერთხმად მოიწონა თავისი შეიპის წინადადება; რადგანაც ქურთისტანის ნაწილი ეკუთვნოდა სპარსეთს, ამიტომ გადასწყვიტეს დაეწყოთ სამხედრო მოქმედება ადერბაიჯანიდან, რომელსაც ყველაზედ უფრო ნაკლები უნარი ჰქონდა წინააღმდეგობისა, და შემდეგ უკვე გაელაშქრათ ოსმალეთზე. მაგრამ ობიედულლას ფართე პატრიოტული ზრახვები არ განხორციელდა, თუმცა სპარსეთის ქურთისტანში შეჭრას დროებითი წარმატება მოჰყვა. მთელი წამოწყების მარცხი იხსნება იმითვე, რომ ქურთებს არ შესწევდათ არავითარი უნარი სერიოზული სამხედრო ოპერაციების წარმოებისთვის. ობიედულლას მიერ სპარსეთის ნეიტრალიტეტის დარღვევამ გამოიწვია ევროპული სახელმწიფოების საქმეში ჩარევა, რის შემდეგომ იგი შეიპყრეს და გაგზავნეს კონსტანტინეპოლს.

ოსმალეთის მთავრობა გამოცდილებით დარწმუნდა, რომ თავისი ძალაუფლების ქურთისტანში მხოლოდ იარაღისა და დამსჯელ ექსპედიციათა საშუალებით შენარჩუნება არ აღწევს მიზანს, რომ თურქთა რეგულიარულ არმიას ბრძოლაკ კი არ ძალუძს ორ მილიონიან მოსახლეობასთან მთის ომების პირობებში. 80-იანი წლებიდან, შაქირ-ფაშის მოსახრების თანახმად, მთავრობამ შესცვალა ქურთთა მიერ სამხედრო ბეგარის რეგულიარულ ნაწილებში მოხდის წესი და დაიწყო ქურთთა საგანგებო ირრეგულიარული ცხენოსანი პოლკების მო-

წყობა, რომლებსაც, სულტან აბდულ-ჰამიდის სახელის მიხედვით, ეწოდა „ცხენოსანთა რაზმი ჰამიდიე“. ქურთთა კომპლექტიზაციის მთავარი პრინციპები ტერიტორიალური იყო — ქურთთა აშირეთების მეთაურებს ჰნიშნავდნ პოლკთა უფროსების თანაშემწეებად და ანიჭებდნ მათ სხვადასხვა პრივილეგიებს. რეფორმა ტარდებოდა თანდათანობით; მან ბოლოს და ბოლოს იქონია დადებითი შედეგი, თუმცა ქურთთა და თურქთა ურთიერთობა კვლავ მტრული დარჩა. აბდულ-ჰამიდის ტახტიდან ჩამოგდების შემდეგ ქურთთა პოლკები აღარ იწოდებოდნ სულტნის სახელით, არამედ პირდაპირ აშირეთულ პოლკებად. უკანასკნელი დებულება აშირეთული მსუბუქი ცხენოსანი რაზმების შესახებ გამოიცა 1911 წ.. იმპერიალისტური ომის დროს თურქებმა შესძლეს ქურთთა მნიშვნელოვანი ცხენოსანი ჯარის გამოყვანა.

ქურთები იმპერიალისტური ომის დროს.

იმპერიალისტური ომის დაწყების წინ ოსმალეთის მთავრობას მეტად აფიქრიანებდა ქურთთა საკითხი. ქურთები აწყობდნ საიდუმლო თათბირებს ოსმალეთის ქურთისტანის ცენტრალურ პუნქტებში. თავისი მეთაურების — ბედერხანის გვარის წევრების — ხელმძღვანელობით ქურთები მსჯელობდნ იმის შესახებ, თუ რა როლი უნდა შეესრულებინათ მათ რუსეთთან აუცილებელი ომის დროს. ქურთთა მოძრაობას ჰქონდა ორი მიმდინარეობა — ერთი იყო გაღვიძებული ეროვნული თვითშეგნების შედეგი ქურთთა მოსახლეობის ერთს ნაწილში, მეორე კი მიმართული იყო ქრისტიანების წინააღმდეგ და პერსპექტივად ისახავდა ჩვეულებრივ ძალმომრეობასა და ხოცვა-ჟლეტას. პირველს მხარს უჭერდნ განათლებული ქურთები, აბდურრეზაკი და ქიამილ-ბეი; ამ მიმართულების დედააზრი იყო ქურთისტანის ჩამოშორება ოსმალეთისაგან და მისი ავტონომია რუსეთის პროტექტორატით; მეორეს კი ასულდგმულებდა ფანატიზმი მუსულმანთა ბნელი სასულიერო წოდებისა, რომელიც ავრცელებდა პანისლამიზმის იდეებს, და ოსმალეთის ხელისუფლების ზრახვები. ამას ზედ ერთგოდა თურქთა შეწუხება სპარსეთის (კოტურის) ქურთების განშორებული თავდასხმებით ოსმალეთის საზღვარზე მდებარე სოფლებზე; ამ თავდასხმების დროს ქურთებს წინამძღოლობდა მათი ცნობილი ბელადი ისმაილ-ალა სიმკო. განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენიჭა იმ გარემოებას, რომ 1913 წელს იგი ესტუმრა ტფილისს, სადაც დიდის პატივისცემით მიღებულ იქნა კავკასიის უფლის-ნაცვლის მიერ.

ყველა მიღებული ზომებისდა მიუხედავად, ქურთთა მთავარმა მოღვაწეებმა, აბდურრეზაკამა და ქიამილ-ბეიმ თავიდან აიცილეს დევნა, გამოიქცნენ ოსმალეთიდან და მოვიდნ ტფილისს; აქ კი მუდმივად ცხოვრობდა ქურთთა ერთ-ერთი მთავარი ბელადთაგანი, რუსეთის სამსახურის გენერალი ალი-აშრეფ-ალა შამშადინოვი. ქურთების ამ მეთაურთა სამსახური და რჩევები ცოტად თუ ბევრად გამოიყენა კავკასიის არმიის შტაბმა 1914 წლის ოქტომბერში თურქებთან დაწყებული ომის დროს.

ვიდრე ქურთთა ბელადების მოღვაწეობაზე გადავიდოდეთ, საჭიროა ცნობების მოყვანა კავკასიის არმიის მოქმედების რაიონებში ქურთთა მოსახლეობისა და მებრძოლ მხარეებისადმი მათი მიმართების შესახებ.

ყველა ქურთები საზოგადოთ იყოფვიან ორ ძირითად ჯგუფად — ხეკკი-
არი და სოურან; სრულიად განცალკევებულად დგას ჯგუფი დერსიმი; ხეკ-
კიარის ჯგუფიდან თავის მხრივ, გამოეყო კიდევ აშირეთების ორი ჯგუფი — ზი-
ლი და მილი.

ყველა ეს ქურთები ცხოვრობენ ოსმალეთისა, სპარსეთისა და ამიერ-კავ-
კასიის ფარგლებში, ამასთან ზილთა ჯგუფის მთავარი მასსა დასახლებულია
არარატის რაიონში, დაახლოვებით შემდეგ საზღვრებში: ნორაშენი, მაქო, ბეგ-
რი-ყალა, ვანის ტბა, შემდეგ მუშის ხეობის უეიდან საზღვარი მიიმართება მე-
ლაზგეროზე, უხვევს დასავლეთისაკენ, აღწევს არაქსამდე და ამ მდინარის გას-
წვრივ უახლოვდება კავკასიის საზღვარს კალიზმანის მიმართულებით. ზილთა
ჯგუფი შეიცავს მრავალ წვრილ აშირეთებს, რომლებიც, თავის მხრივ, იყოფვიან
ქვე-ჯგუფებად. ასე მაგალითად, ყოფ. ერევნის გუბერნიის ქურთების შემკრებე-
ლობითი სახელია სელივანლი. ვ. კარცევის ქარტის მიხედვით ზილთა ჯგუფში
საზოგადოთ შედიოდნენ აშირეთები: ჯელალი, ზარაკანლი, ხაიდერანლი, მამონ,
ზილიანლი, ადამანლი და დალხერანლუ.

მილის ჯგუფს, ყოფ. ელიზავეტპოლის გუბერნიის ქურთთა — კასკანლი და
ჯემანლიუს — გარდა, ეკუთვნიან ოსმალეთის ყველა აშირეთები, ამასთან ჰასანან-
ლისა და ჯებრანლის აშირეთებს ზოგჯერ ეწოდებოდათ შემკრებელობითი სა-
ხელი როშკა.

ცხოვრების ფორმის მიხედვით ქურთები ეკუთვნიან მომთაბარე ხალხთა
ჯგუფს, რომლებსაც განაგებენ გვარის უფროსები; ესენი კი, როგორც ეს მილე-
გულია საზოგადოთ მაჰმადიანთა შორის, სთვლიან თავიანთ თავს დიარბეკირის
შეიპის ჰასანისა და შიიტთა იმამის ჰუსეინის შთამომავლებად.

შამშადინოვის ცნობების მიხედვით, ქურთისტანის ყველა ბელადები შე-
კავშირებულნი არიან დერვიშთა ორგანიზაციაში და ეკუთვნიან ნაკშბენდიეს
ორდენს. ამ ორდენს ახასიათებს შარიატის მკაცრი აღსრულება; იგი მეტად
გავრცელებულია შუა აზიაში, და მას ეკუთვნიან უმთავრესად სუნნიტები; ეს
ორდენი იწყნარებს საღვთო ომს. თვით შამშადინოვი სთვლიდა თავის თავს
მურშიდათ (მოწაფედ) შეიპი ობეიდულლასი, რომელიც ცნობილია, როგორც
თურქთა წინააღმდეგ აჯანყების მომწყობი.

ერთ-ერთი მთავარი შეიპი ოსმალეთის ქურთისტანში ომის დროს იყო
ბითლისში მცხოვრები შეიპი ირშადი, რომელიც გადურჩა სხვა შეიპების ბედს —
ესენი ჩამოალრჩვეს თურქებმა ქიამილ-ბეი ბედერ-ხანის მიერ მოწყობილი აჯანყე-
ბის შემდეგ, 1914 წელს გაზაფხულზე ბითლისში. კავკასიის ფარგლებში ცხოვ-
რობდა კამარლუს მახლობლად შეიპი იუსუფი და ალაგეხის მალობლად შეიპი
ისმაილი. თვით შამშადინოვი დერვიშთა შეიპის შთაბეჭდილებას ახდენდა.

**მეთოდები და პრინცი-
პები, რომლებიც და-
ადგინა არმიის შტაბში
ქურთთა საკითხში.**

რუსეთ-ოსმალეთის შუა მე-XIX ს-ში წარმოებული
ომების გამოცდილებაზე დამყარებით, საჭირო იყო კავ-
კასიის ფრონტზე ოპერაციების დაწყებიდანვე დადგე-
ნილი ყოფილიყო მთავარი პრინციპები და მეთოდები
ქურთთა მოსახლეობის გამოყენებისათვის ომის წარ-
მატებით წარმოების მიზნით. კავკასიის არმიის შტაბში შემუშავებული იყო ამ
მიმართულებით შემდეგი პრინციპები ქურთთა საკითხში.

ქურთებს არა აქვთ სამშობლო, არა აქვთ სახელმწიფოებრივი პატრიოტიზმი ამ სიტყვის საყოველთაოდ მიღებული მნიშვნელობით, თუმცა თავისი მოთაბარეობის ადგილები მათ უყვართ და თავგამოდებით იცავენ ამ ადგილებს. ოსმალეთისა და სპარსეთის მთავრობათა მიმართ ქურთებს არა აქვთ არავითარი ერთგულება—როგორც თურქები ისე სპარსელებიც მათ თან:ბრათ არ უყვართ. მუდმივმა მტრობამ ტომებთა შორის, ცხოვრების მომთაბარე ხასიათმა, ძარცვა-გლეჯის მიზნით წარმოებულმა თარეშებმა განუვითარეს მათ სისასტიკე და რიდი მხოლოდ ძალის წინაშე. ყველა მათი მოქმედების მთავარი მამოძრავებელი ძალა სარგებლობა და პირადი ინტერესია. მათ დაპირებას კაცი არ უნდა ენდოს, ვინაიდან სარგებლობის გულისათვის ისინი მუდამ დაარღვევენ თავიანთ ვალდებულებას. ამ მიზეზების გამო მათი დამორჩილება შესაძლებელია ორი ფაქტორით: შიშით და სარგებლობით.

გერმანელებმა და თურქებმა გადასწყვიტეს გამოეყენებინათ ქურთთა მომთაბარე ტომები სარგებლიანობის გზით. ისინი აძლევდნენ თვითუღლ მხედარს ფულს, მისცეს იარაღი, ჰპირდებოდნენ მომავლისთვის მუსულმანური სამთავროს მოწყობას კავკასიასა და მცირე აზიაში და ალუთქვამდნენ ამ მიზნისთვის გერმანელ-თურქთა შეიარაღებული ძალის დახმარებას.

თურქებმა მშვენივრად იცოდნენ, რომ ქურთთა მასები სავსებით მორჩილი იარაღია ბეკისა ან აშირეთის გვარის უფროსის ხელში და რომ იგინი უსიტყვოდ ასრულებენ მის ბრძანებებს. ხოლო ბეკი მებრძოლ მხარეთა მიმართ ხელმძღვანელობდა მხოლოდ და მხოლოდ პირადი და მატერიალური ინტერესებით. რაკი თურქებს ვათვალისწინებელი ჰქონდათ ბეკების ასეთი მნიშვნელობა, ისინი ლებულობდნენ ყოველნაირ ზომებს რათა მიემხროთ ბეკები, ჰნიშნავდნენ მათ უფროსებათ, აძლევდნენ სარგოს და უქმნიდნენ არმიაში თვალსაჩინო მდგომარეობას.

რუსების რაზმების მოქმედების რაიონში რუსებისა და ქურთების ურთიერთობა შექდევნაირად ჩამოყალიბდა: ვინაიდან სახიფათო იყო ქურთთა ტომების შეიარაღება, ერთის მხრივ, ხოლო სასურველად არ იყო ცნობილი სარგებლიანობის პრინციპის მათდა მიმართ გამოყენება, მეორეს მხრივ, ამიტომ კავკასიის უმაღლესი სარდლობის აზრით, საჭირო იყო ქურთების მოზიდვა მხოლოდ შიშის საშუალებით, ე. ი. ვადაწყვეტილი იყო მფარველობა გაეწიათ იმათთვის, ვინც კეთილად იყო განწყობილი რუსეთის მიმართ, ხოლო მოესპოთ ისინი, ვინც მათდამი მტრობას გამოიჩენდა. იმ ქურთთა მიმართ კი, რომლებიც საომარ მოქმედებათა სფეროს გარეშე იმყოფებოდნენ, გადასწყვიტეს ემოქმედნათ მეორე პრინციპის—სარგებლიანობის—მიხედვით, სახელდობრ: რუსები უხატავდნენ ქურთებს მათი ოლქების რუსების მფარველობის ქვეშ ავტონომიურად მოწყობის პერსპექტივებს; ჰპირდებოდნენ ფულითა და იარაღით დახმარებას ოსმალეთის ბატონობის უკუგდებისა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის დროს; მაგრამ ამასთან ქურთებს თვითონ უნდა ემუშავნათ თავისი მიზნების მისაღწევათ და იმედი არ უნდა ჰქონოდათ, ფულისა და იარაღის გარდა, სხვა რაიმე დახმარებისა.

ბაიახეთისა და ალაშქერტის ხეობის რაიონში ოპერაციების წარმატებით მსვლელობა მნიშვნელოვანად დამოკიდებული იყო იმ მდგომარეობაზე, რომელსაც დაიჭრდნენ ქურთები. დასაწყისშივე რუსების მხარეს გადავიდნენ მუჰამედ-

ბეგ, რასულ-ბეგ და ჰამიდ-ბეგ შამშადინოვები თავისი აშირეთული პოლკებით; მათი პოლკების ნაწილობრივმა განიარაღებამ მაშინვე იმოქმედა მე-4-ე კორპუსის ოპერაციებზე, უზრუნველჰყო რა ზურგი; საკომუნიკაციო გზები გადიოდნენ სწორედ ამ სამი ბელადის ქურთთა პოლკების მოწყობის რაიონში; ყოფილი ჰამიდოელებიც, თავიანთი ბეკების მაგალითის მიხედვით, წავიდ-წამოვიდნენ სახლებში და იწყეს მშვიდობიანი საქმიანობა.

რასულ-ბეგის დამორჩილების დროს რაზმის უფროსი აბაკიევი დაჰპირდა წარსულის დავიწყებას და აღუთქვა მასა და მის თანამგზავრებსაც პირადი უშიშროება და ხელშეუხებლობა. მაგრამ ამ დაპირებათა საწინააღმდეგოდ კავკასიის მე-4-ე კორპუსის უფროსის ოგანოვსკის განკარგულებით რასულ-ბეგი დააპატიმრეს, როგორც სამხედრო ტყვე, და ჩასვეს სატუსალოში. რასულ-ბეგი, რასაკვირველია, გაბოროტებული იყო; მან განაცხადა, რომ იგი არასოდეს არ დამორჩილდებოდა, თუ ეცოდინებოდა როგორის მზაკვრობით მოექცეოდნენ მას; იგი ყველაფერში ბრალს სდებდა თავის ნათესავს გენერალ შამშადინოვს, რომელმაც წერილით წინადადება მისცა მას რუსების მხარეზე გადასულიყო; იგი ითხოვდა ტფილისში გადაგზავნას, რათა იქ ეძია სამართალი.

ამ ამბავმა მეტად ააშფოთა ქურთთა სხვა ტომების ბელადები, რომლებიც საზღვართან მდებარე რაიონებში ცხოვრობდნენ; ესენიც აწარმოებდნენ მოლაპარაკებას რუსეთის მხარეზე გადასვლის შესახებ და იმედი ჰქონდათ, რომ ისეთსავე პრივილეგიებს მიიღებდნენ, რასაც იძლეოდნენ თურქები—აქ უმთავრესად სახეში ჰქონდათ კომანდირების წოდებულების შენარჩუნება და განსაზღვრული სარგოს დანიშვნა.

ვინაიდან არმიის საკომანდო შედგენილობაში არ მოხდა აზრთა შეთანხმება ქურთთა ბელადების რუსების მხარეზე გადასვლის საკითხის შესახებ, მთავარსარდალმა ბრძანება გასცა ეხელმძღვანელათ ადგილებზე შემდეგი მოსაზრებებით.

ზედმეტად არ უნდა შეეფასებინათ ბელადთა მხოლოდ სიტყვიერი განცხადებანი, ვინაიდან მათი მორჩილება იძულებითია, და იყო შემთხვევები მათი კვლავ თურქთა მხარეზე გადასვლისა. ისეთი ფაქტიც კი იყო დადგენილი, რომ იმ დროს, როდესაც ალაშკერტის ხეობის მცხოვრებთა ნაწილი მორჩილებას აცხადებდა, სხვა მათი თანამოაზრენი ითხოვდნენ არზრუმში დამხმარე ჯარების გაგზავნას ალაშკერტის ხეობაში და აცხადებდნენ, რომ მათი ამხანაგების მორჩილება დროებითია, რომ მათ კარგი იარაღი დამალეს, ხოლო რუსებს გადასცეს ძველი და არაფრად ვარგისი. დადგენილი იყო ის ფაქტიც, რომ ალაშკერტში დამორჩილებულ ჰამიდოელების ახლობელი ნათესავები და ცოლები ძველებურად განაგრძობენ არზრუმში ცხოვრებას და სარგებლობენ წინანდელი პატივისცემით. ამ მიზეზების გამო ყველა რაზმების უფროსებს გამოუტყაბდეს, რომ არავითარი პრივილეგიები ქურთთა დამორჩილებულ ბელადებს არ მიეცემათ იმ დრომდე, ვიდრე ისინი თავისი პოლკებითურთ არ დაამტკიცებენ თავიანთ სრულს ერთგულებას; დამორჩილებულთაგან უნდა მოეთხოვნათ სიტყვიერი განცხადებანი და დეპუტაციები კი არა, არამედ მძევლები; მძევლებად კი უნდა ყოფილიყვნენ მათი ოჯახის წევრები და ახლობელი ნათესავები.

შამშადინოვის მისია. ვინაიდან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კავკასიის ფრონტის მარცხენა ფრთის ქურთთა თავდასხმისაგან უზრუნველყოფას, ამიტომ ომის გამოცხადებისთანავე სპარსეთის მაქოელ ქურთებთან გაგზავნილ იქმნა გენერალი ალი-აშრეფ-ალა შამშადინოვი ორიენტალისტ კ. ნ. სმირნოვთან ერთად და ქურთთა მეორე ბელადი აბდურრეზაკი. მაქოს სახანოს მნიშვნელობას სტრატეგიული თვალსაზრისით საზღვრავდა მისი საზღვართან სიახლოვე და ის გარემოება, რომ ეს სახანო წარმოადგენს ერთადერთს მოხერხებულ გასაგაღს ალაშქერტის ხეობაში და ვანის მხრისკენ.

სპარსელ ქურთებს საზოგადოთ უჭირავთ დასავლეთი ოსმალეთის მოსახლვრე ზოლი, დაწყებული ჩრდილოეთით მაქოს სახანოდან და გათავებული სამხრეთით ბალდადის დიდი გზით. მთავარი ცენტრებია: მაქო, ხოი, ურმია, სოუჯბულაგი, ქურთისტანი და ქერმანშაჰი.

მაქოს სახანო, სადაც აგიტაციის გასაწევად გაგზავნილ იქმნენ ქურთთა ბელადები, შეიცავს არა ნაკლებ 350 სოფლისა ასი ათასი მცხოვრებით, რომელთაგან 30000 ქურთია. ოდესღაც ეს სახანო დასახლებული იყო სომხებით და არდაზის სახელწოდებით წარმოადგენდა ვასპურაკანის სამეფოს ერთ-ერთ სანახებს (IX—XI ს. ქრ. შ.). სახანო წარმოიშვა მე-XVIII საუკუნეში. მოსახლეობის მომეტებული ნაწილი, შიიტი თათრები, მუდამ მტრულ ურთიერთობაში იყო სუნიტ ქურთებთან. ესენი, პატივ-მოყვარე ხანების ხელმძღვანელობით, ურთიერთ შორისი ბრძოლებისა და არეულობის დროს სძარცვავდნენ სოფლის მშვიდობიან მცხოვრებლებს, რომელთაც წილად ხვდათ მაქოს უფლებობისა და ძალმომრეობის მთელი სიმძიმის ზიდვა. შიიტ-თათრების გარდა სახანოს ოც სოფელში ცხოვრობდნენ ქურთები ალი-ალლა, რომლებიც შამშადინების მიმართ მტრულად არიან განწყობილნი. მაქოელი ქურთები შესდგებიან სამი ტომისაგან: ჯელადი—1500 სახლი, დასახლებული არარატიდან ოსმალეთის საზღვრამდე, მილანი—2000 სახლი არაქსის აღმოსავლეთით საკარის მთისკენ და შემდეგ სიღრმეში ხოისკენ, ხაიდერანლი—მცირერიცხოვანი ჯგუფი (200 სახლი) ცხოვრობს მკვიდრად ჩაღდირანში.

1914 წლის ნოემბრის 14-ს სოფ. კამარლუში მოეწყო ნახევარ-ასეული შამშადინოვის თანხლები რაზმი. გამომუშავებული გეგმის თანახმად, შამშადინოვი უნდა გამგზავრებულიყო შემდეგი მარშრუტით: ბურულანის პოსტი, კუჩი, ფენჯალუ, აკ-გელი და შემდეგ ბაიაზეთამდე, აქედან კი ორგოვით ისევ კამარლუ. ამ, მაქოელ ქურთთა მიწა-წყალზე მოწყობილი, გამგზავრების პოლიტიკური მიზანი მდგომარეობდა იმაში, რომ ფორმალურად გამოეცხადებინათ აქაური ქურთები შამშადინოვისადმი დამორჩილებულებად. ასეთი გარემოვლა რუსეთის, სპარსეთის და ოსმალეთის ქურთთა მიწა-წყლისა იმის მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო, რომ ესენი გაერთიანებული არიან ერთი ძალა-უფლების, მათი მეთაურის შამშადინოვის მიერ, რომელიც იცნო რუსეთის მთავრობამ.

მართლაც, მაქოს ქურთებმა აღტაცებით მიიღეს შამშადინოვი, მის მოგზაურობას ტრიუმფალური მსვლელობის ხასიათი ჰქონდა; ქურთების ჩვეულებისამებრ, მას ყველგან ეამბორობოდნენ ფეხზე და ცხენის წინ უკლავდნენ სამსხვერპლო ვერძს. თვით შამშადინოვი საკვირველის ტაქტით ესაუბრებოდა ხალხის წარმომადგენლებს; მან საესებით მიაღწია თავისი მისიის მიზანს.

კამარლუში დაბრუნების შემდგომ 1915 წლის 8 იანვრის წერილობითი წინადადების მიხედვით, შამშადინოვს უნდა მოეწყო ოსმალეთის ქუროთების მიერ დასახელებული რაიონები—ბაიაზეთის, დიადინის და ყარაყილისის ოლქები—მისი თანამეტომე ქურთი ზილების მომხრობის მიზნით; ამის გარდა შამშადინოვს უნდა შთაეგონებინა ზილებისათვის ის აზრი, რომ რუსეთი წარსულშიც იმარჯვებდა და ეხლაც გაიმარჯვებს ოსმალეებზე, რომ მომავალში მათი—ქურთების—აყვავება უზრუნველყოფილია, და რომ გამოცხადებული მორჩილების დამამტკიცებელი საბუთები უნდა იყოს: მთელი მათ ხელში მყოფი იარაღის გადაცემა და ერთგულების ფიცი შარიატის მიხედვით.

ოსმალეთის ოლქების ქურთთა მოსახლეობა ისევე ნდობითა და კეთილგანწყობილად შეხვდა შამშადინოვს. მან დიდის ამბით და ზემით დააფიცა ქურთთა წარმომადგენლები. მაგრამ მისიის მეორე ნაწილი კი—სახელდობრ, იარაღის ჩამორთმევა—ვერ იქმნა შესრულებული: ქურთებმა არ მოისურვეს განიარაღება და გამოუტანეს მხოლოდ რამდენიმე ათეული ყოვლად უვარგისი თოფი.

აბდურრეზაკ ბედერ-ხანი

ქურთთა მეორე ბელადი აბდურრეზაკიც მივიდა მაქოში; მან ხელი მიჰყო აგიტაციას თავის თანამეტომე ქურთ ხაიდერანლიელებს შორის ჩალდირანში. ჯერ ისევ ომის გამოცხადებამდე მაქოში მყოფი რუსების რაზმი ნიკოლაევის უფროსობით გაემართა ოსმალეთში ბაიაზეთის მხარესკენ. იმავე დროს ჩალდირანიდან დაიძრა თავისი ქურთებით აბდურრეზაკი, რომელმაც დაიჭირა აბაიის ხეობაში რამდენიმე სოფელი; მას მოუხდა რამდენჯერმე სერიოზული შეტაკება თურქებთან; ნიკოლაევის რაზმიდან, მიუხედავად აბდურრეზაკის მოლოდინისა, დახმარების გაგზავნა ვერ მოხერხდა თოფარიზის უღელტეხილზე ზვავების ჩამოწოლის გამო. ბოლოს დამარცხებისა და ბევრი ჯარის კაცის დაკარგვის შემდეგ, მან დაიხია ჩალდირანში.

1915 წლის დასაწყისში აბდურრეზაკს მისცეს თანხა ქურთთა რაზმის მოსაწყობად; აბდურრეზაკი დაპირებას იძლეოდა ამ რაზმით ხელში ჩაეგდო ბითლიქი. ამასთან პირობად სდებდა ემოქმედნა აზერბაიჯანის რაზმთან ერთად. ამ განსაზღვრული დავალების მიღების შემდგომ, აბდურრეზაკი აპირებდა ლაშქრობის დაწყებას მარტში, თუ რომ ამ დროისათვის რუსის ჯარები აიღებდენ ურმიასა და ხოის, წინააღმდეგ შემთხვევაში გალაშქრება მოხდებოდა აპრილში. საზოგადოთ კი უნდა ითქვას, რომ აბდურრეზაკმა, თუმცა და მოაწყო ქურთთა რაზმი, დასახულ მიზანს ვერ მიაღწია.

შეხედულების შეცვლა ქურთთა საკითხის შესახებ.

კავკასიის მეუფროსეთა მთავარი შემადგენლობა იძლეოდა დიდ თანხებს აგიტაციის საწარმოებლად იმ იმედით, რომ ქურთთა მეთაურები თავისი ავტორიტეტის წყალობით მიაღწევდენ მათთვის წამოყენებულ უმთავრესს მიზანს;—კავკასიის არმიის წინსვლის გზაზე მყოფ ქურთთა მოსახლეობის განიარაღებას; ამ შემთხვევაში არმიის ზურგი საცსებით უზრუნველყოფილი იქმნებოდა. შამშადინოვის მისიის შედეგად მხოლოდ რამოდენიმე ათეული უვარგისი თოფის ჩაბარების ფაქტმა და აბდურრეზაკის მაქოს ქურთებითურთ ბაიაზეთზე უშედეგოდ დამთავრებულმა გალაშქრებამ კვლავ წამოაყენეს ქურთთა ზოგიერთი

ბელადის გადმობირებისა, ქურთთა რაზმების მოწყობის მიზანშეწონილობისა და ჯარებისა და საზოგადოთ ქურთთა ურთიერთობის საკითხი. არმიის სარდალი იუდენიჩი 1915 წლის თებერვალს მთავარ-სარდლის ვორონცოვ-დაშკოვისადმი წარდგენილ თავის მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ საჭიროა ამ საკითხს ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოეღოს და საბოლოოდ გადაწყდეს ან ის, რომ ქურთი მტრად გადავიქციოთ, და მაშინ აშკარა იქნება, თუ ვისგან უნდა ველოდეთ საფრთხეს, ან ის, რომ იგი ნეიტრალურ მდგომარეობაში ჩავაყენოთ და ამით უვნებელ ვყოთო. მოხსენება აგებული იყო შემდეგ მოსაზრებებზე:

საქონელი, სოფელი, საძოვარი ყველაზედ უურო ძვირფასია ქურთისათვის. საკვები ზამთრობით სოფლებშია თავმოყრილი, ზაფხულობით კი ქურთები თავის საქონელს მიერეკებიან მთის საძოვრებზე. ანითი უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ სამხედრო მოქმედებათა ზამთრის პერიოდში, ჯარების ქურთთა სოფლებთან მიახლოებისას, ისინი ხალისით იწყებენ მოლაპარაკებას და პირმოთენობით აღიარებენ მორჩილებას. გაზაფხულის დასაწყისიდან კი, როდესაც მშვიდობიანი ქურთებიც მიდიან მთებში, ქურთს უკვე ველარავინ შეაძლებინებს მისი დაპირების შესრულებას, და ამისთანა შემთხვევაში განსაკუთრებით სახიფათონი იქნებიან ის ქურთები, რომლებიც დარჩებიან ჯარის ზურგში. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო იუდენიჩი წინადადებდა იძლეოდა არავითარი მოლაპარაკება არ ეწარმოებინათ წინააღმდეგობის გამწევ ოსმალეთის ქურთებთან და ყველანი მათის ქონებით გაეძევებინათ ჯარების მიერ დაკავებული ადგილებიდან თურქების ხელში მყოფ რაიონებში, ხოლო მათი სოფლები დაეწვათ ძირიან-ბუდიანად. ამგვარ გადაწყვეტ ზომას შედეგად ექმნებოდა ის, რომ არმიის ზურგი განთავისუფლდებოდა ქურთთაგან და შესამჩნევად შემცირდებოდა ზურგის დასაცავად საჭირო ჯარის რიცხვიც; არმიის უკან დახვევის შემთხვევაში ქურთისთვის სახარბიელო არ იქნება თავის დანგრეულ სოფლებში დაბრუნება, იგი მოსძებნის ახალ ადგილებს; სოფლების დანგრევა იმდენად მკაცრი საშუალება იქნება ქურთთათვის, რომ ერთბაშად გამოაფხიზლებს იმათ, ვისიც სოფლები ჯარების წინსვლის გზებზე იმყოფებოდნენ, და ამიტომ აშირეთის პოლკების მრავალი ქურთი გამოვა ოსმალეთის არმიიდან; იმ შემთხვევაში, თუ ომის დასასრულისას რუსებს შერჩებათ ოსმალეთის მიწები, ქურთთა მოსახლეობისაგან თავისუფალნი, ეს მიწები დასახლებულ უნდა იქმნეს ყაზახთა ახალი მოსაზღვრე ჯარით, განსაკუთრებით კი მეტად მდიდარი ხეობები ბაიაზეთისა, დიადინისა და ალაშკერტისა.

ეს მოხსენება მთლიანად მოწონებულ იქმნა მთავარ-სარდლის მიერ, და თებერვლის გასულს, ქურთთა საკითხის შესახებ შეხედულების ამგვარ ცვლილებასთან დაკავშირებით, არმიის სარდალმა ბრძანება გასცა გამოეცხადებინათ შამშადინოვისთვის, რომ კავკასიის უმაღლესი ხელისუფლება მეტად კმაყოფილია მისი, აფასებს მის ღვაწლს და მომავალშიაც განზრახული აქვს ისარგებლოს მისი გამოცდილებით და ქურთებთან მოლაპარაკების წარმოების უნარით, რის გამო შამშადინოვი იტოვება მე-4-ე კორპუსის უფროსის განკარგულებაში. მაგრამ ამასთან ერთად აღიძრა ეჭვი იმის შესახებ, რომ შამშადინოვი პანისლამიზმის მომხრეა, და ამის გამო დადგენილი იყო მისა და მისი ნათესავებისათვის ფარული მეთვალყურობის მოწყობა.

ბ. ნ. შახოვსკოი. ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძის კავკასიის მთავარ-სარდალად დანიშვნის შემდგომ შეხედულება ქურთთა მეთაურების შესახებ მნიშვნელოვანად შეიცვალა. ეს ცვლილება გამოიხატა იმაში, რომ გადასწყვიტეს გამოეყენებინათ ქურთთა მეთაურები სამხედრო მიზნებისათვის არმიის სამხედრო ოპერაციებთან ერთდროულად და გადაედოთ აგიტაციისათვის დიდი თანხები. ქურთთა მეთაურებს აღუთქვეს მომავალში მიმზიდველი პერსპექტივები და მათზე ამყარებდნენ უფრო ფართე პროგრამებს, განსაკუთრებით 1915 წლის ბოლოში, როდესაც მოხსენებული არმია მნიშვნელოვნად წინ წავიდა ოსმალეთის ფარგლებში, და მზადდებოდა არზრუმის ოპერაცია.

ქურთისტანთან ურთიერთობის მომავალ ამოცანათა შესრულება მთავარ-სარდალმა დაავალა ბაშპალინის სანახების უფროსად დანიშნულს, დამასკოში ყოფილს კონსულს, ბორის ნიკოლოზის ძეს შახოვსკოის¹.

შახოვსკოიმ მიიღო მხურვალე მონაწილეობა სპარსეთისა და ოსმალეთის ქურთთა რუსეთის მხარეზე გადმოყვანის საქმეში. ბაშპალუში, რომელიც ამ დროს წარმოადგენდა რუსის ჯარების მიერ დაკავებულ ქურთების ოლქთა შორის ყველაზედ უფრო წინ შეჭრილს რაიონს, შახოვსკოისთან ერთად მივლინებულ იქმნა აბდურრეზაკ ბედერ-ხანიც საგანგებო მისიით, რათა პროპაგანდის საშუალებით გაეერთიანებინათ ქურთთა ტომები და მოემზადებინათ იგინი თურქების წინააღმდეგ გასალაშქრებლად; გარდა ამისა ამავე აბდურრეზაკს დავალებული ჰქონდა ბოლო მოელო იმ ძალმომრეობათათვის ქურთთა მხრივ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ქრისტიან მოსახლეობის მიმართ; ამასთან რუსეთის ხელისუფლება გარანტიას იძლეოდა, რომ ასევე მოიქცეოდნენ ანდრონიკის სომეხი დაშნაკები და სომეხთა რაზმების სხვა მეთაურებიც. აბდურრეზაკის თავმდებობით ვაგზავნილი იყო აგრედვე ქურთთა მეთაური სიმკოც.

ისმაილ-ალა სიმკოც. ამ ცნობილი ავანტიურისტის ბიოგრაფია მოკლედ შემდეგია: სიმკოც-ალამ, სომაის ქურთ-შიკანების მცირე რიცხოვანი ტომის ბელადმა, რომელიც დაჟინებით და საშუალებათა განურჩევლად მიისწრაფოდა თავისი მიზნების მისაღწევად, ომის დაწყების წინა ხანებში მოახერხა ქალაქ ხოიში ყოფილ ვიცე-კონსულის ჩირკოვის სიმპატიების მოპოვება; ჩირკოვმა გადასწყვიტა შეექმნა სიმკოც სახით რუსული პოლიტიკის ბრმა იარაღი აზერბაიჯანის მოსაზღვრე ნაწილში. გარეგნულად მეტად გულუბრყვილო და კეთილმა სიმკომ იმდენად დაუმორჩილა თავის ვაფლენას ჩირკოვი, რომ კონსულის წყალობით შესძლო თავისი მომხიბლველი ოცნების განხორციელება— იგი დაინიშნა სპარსეთის დიდი და უმდიდრესი რაიონის—ჩიარის, სომაის და ბარადოსტის—გუბერნატორად.

ძირითადი მოსახლეობისათვის სრულიად უცხო ადამიანის—ისმაილ-ალას—გუბერნატორად დანიშვნამ გამოიწვია ამ მხარის მკვიდრ ფეოდალების, ბეკ

¹ ბ. ნ. შახოვსკოი ამ ცოტა ხნის წინ გარდაიცვალა მოსკოვში. დამატებაში ვათავსებთ „Известия Центрального Исполкома Советов“-ის 9 ნომბრის 259 ნომერში დაბეჭდილს მოკლე ნეკროლოგსა და მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების თავმჯდომარის პ. უვარვას წერილს ნ. პეშკოვთან შახოვსკოის, როგორც ორიენტალისტისა და ასსიოლოგის, სამეცნიერო ნაშრომების შესახებ. ეს წერილი ამოღებულია ცენტრ-არქივის სამხედრო ფონდის საქმეებიდან.

კორდარების, ოსმალეთში გაქცევა, სადაც მათ გაჰყვა მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილიც.

იმპერიალისტური ომის დროს სიმკო თავისი ქურთებით შეუერთდა რუსის რაზმებს; მას თავი სავსებით ლოიალურად ეჭირა, მაგრამ როგორც კი გამოირკვა, რომ სტრატეგიული მიზნების თანახმად ჯარებს უნდა დაეტოვებინათ სალმასი და კოტური, მისი მოქმედებაც ერთბაშად შეიცვალა. იგი დარჩა სალმასში ვიაომც იმის გამო, რომ ოჯახის აქედან გაყვანა ვერ მოასწრო, და წარუღვა თურქთა რაზმის უფროსს ჯევათ-ფაშას, რომელსაც გამოუცხადა თავისი თურქოფილური გრძნობები და სურვილი მათთვის სამსახურის გაწევისა რუსის ჯარების დახვედრისა და მათთან აქტიური ბრძოლის საქმეში. სიმკომ და თურქთა რაზმთან ერთად მოსულმა სხვა ქურთებმა მოახდინეს სალმასში საშინელი ჟლეტა, რომლის მსხვერპლი იყო 1000-მდე კაცი, ქალი და ბავშვი. სიმკოს მონაწილეობა ამ ჟლეტაში დადგენილია წერილით, რომელიც დაუტოვა თურქთა რაზმის უფროსმა 1915 წლის თებერვალში დილმანში შესულს პოლკონიკს ნალგეისს.

მიუხედავად თურქთა მხარეზე გადასვლის ამ ცხადი საბუთებისა, სიმკო მაინც ცდილობდა არ შეეწყვიტა რუსთა რაზმების უფროსებთან დამოკიდებულება და უგზავნიდა მათ აუარებელ წერილებს, რომლებშიაც ერთგულებას ეფიცებოდა. ეს წერილები განსაკუთრებით გამრავლდა 1915 წლის იანვრის ბოლოსათვის თურქთა სოფიანთან დამარცხების შემდგომ. ბოლოს მე-4-ე კორპუსის უფროსის თანხმობით სიმკო გამოიწვიეს ქ. ხოიში. მაგრამ დახვერამ დაადგინა, რომ სიმკოს, აბდურრეზაკსა და მუსტაფა ბეკს საიღუმლო კავშირი აქვთ თურქებთან. სიმკო დააბატმირეს და გაგზავნეს ტფილისს. აქ იმან იმართლა თავი და, როგორც ზემოდ იყო ნათქვამი, იგი მივლინებულ იქმნა შახოვსკოისთან ერთად.

შახოვსკოი მასთან მყოფ პირებითურთ მივიდა სალმასის რაიონის ქ. კევნეშეჰრში ნოემბრის 9; იქვე წინა დღით გაჩნდა სიმკოც, და, სამხედრო ხელისუფლებისათვის მოულოდნელად, კევნეშეჰრშივე მოვიდა სიმკოს შესახვედრად 200-ზე მეტი შეიარაღებული ქურთი. სიმკოს თავი კადნიერად ეჭირა; იმან გამოუცხადა ქურთებს რომ მათ არავინ უფროსად არ ეცნოთ შახოვსკოის გარდა, რომელსაც, მისი სიტყვით, ბინა უნდა ჰქონოდა მასთან ჩიარი-ყალაში. შახოვსკოიმ რომ სიმკოს ამგვარი მოქმედების ამბავი შეიტყო, ჩიარი-ყალაში აღარ წავიდა; იქ აბდურრეზაკი გაგზავნა, თვითონ კი გაემგზავრა ხოის, რათა იქიდან გამგზავრებულიყო თავისი დანიშვნის ადგილს—ბაშყალას.

საკონსულოების მმართველნი, დილმანში იაკიმოვიჩი და ურმიანი ნიკიტინი, საზოგადოთ უარყოფით შეხვდნენ ქურთთა ბელადების მოსვლას; პირველი სხვათა შორის იწერებოდა: „მე დარწმუნებული ვარ, რომ შახოვსკოი და კოცებუ, რომლებიც სრულებით არ იცნობენ ქურთებს, მოტყუებულნი დარჩებიან მათგან და ვერ შესძლებენ მათი ჩვენს მხარეზე გადმოყვანას იმისთანა თანაშემწეების დახმარებით, როგორიც არიან აბდურრეზაკი და სიმკო: ამ ორივეს ადგილი სახრჩობელაზეა“. ნიკიტინის აზრით მათ სპარსეთში ადგილი არა აქვთ, ვინაიდან სიმკო ავნებს საქმეს ვიწრო ტომობრივი ინტრიგებით, ხოლო აბდურრეზაკი — განუხორციელებელი ფანტაზიებითაო.

აბდურრეზაკი გაიწვიეს ტფილისს, სადაც მას მოუწყეს ფარული მეთვალყურობა. რაც შეეხება სიმკოს, ეს მოითხოვდა, რომ იგი გაეგზავნათ თურქთა წინააღმდეგ კარგად შეიარაღებულ 300 კაცისაგან შემდგარ ქურთთა რაზმით. შახოვსკოი მხარს უჭერდა ამ თხოვნას იმ მიზნით, რომ საბოლოოდ გამოემუქლავნებინა სიმკოს ოპობრობა თურქთა წინაშე, რის შემდგომ იგი მართლაც სასარგებლო გახდებოდა საქმისათვის; ამასთან შახოვსკოის აზრით პოლიტიკური მოსაზრებებით სიმკო უნდა გავზავნილი ყოფილიყო არა სამხრეთით ბაშყალაში, არამედ ურმიის რაიონში.

1916 წლის ივლისის შუა რიცხვებში, როდესაც თურქები მწიშენელოვანი ძალებით სპარსეთში წინსვლაზე გადავიდნენ რევანდუსის მიმართულებით, სადაც ურმიის რაიონში მომქმედ რუსთა რაზმებს გზის გადაჭრით დაემუქრნენ, სიმკომ იწყო პანიკის შექმნა; ავრცელებდა ხმებს თურქთა დიდი ძალების ბაშყალასკენ დაძვრის შესახებ და აძლევდა კონსულ კირსანოვს ვანძრახ ტყუილ ცნობებს. საზოგადოთ ექვს გარეშე იყო, რომ სიმკო თამაშობდა ორმაგ როლს და გარემოებათა მიხედვით ირჩევდა ყველაზედ უფრო მისთვის ხელსაყრელ პოზიციას.

აბდურრეზაკის წერილი ქურთთა საკითხის შესახებ.

1916 წლის აპრილის ბოლო რიცხვებში აბდურრეზაკმა მიაართვა მთავარ-სარდალს მეტად საინტერესო წერილი ფრანგულ ენაზე ქურთისტანის ძველი და ახალი საუკუნეების მოკლე ისტორიის დარკვით. აქ არ შევხვებით ამ შემუარების დეტალებს და აღვნიშნავთ მხოლოდ ქურთებთან დაახლოვებისათვის მის მიერ ნაჩვენები ზომების არსებით მხარეს.

აბდურრეზაკი ამტკიცებდა, რომ რუსეთის მთავრობა სრულებით არ იცნობდა ქურთისტანს, მიუხედავად იმისა, რომ ეს მხარე უკვე მეორე საუკუნეა რუსოსმალთა ომების ასპარეზს წარმოადგენდა. მხარის ნაკლებად ცოდნის გამო რუსეთმა ვერ გამოიყენა წარსულში ქურთების მტრული განწყობილება თურქთა მიმართ. მიმდინარე ომის დროს ჩადენილია დიდი შეცდომები, რომლებიც აბოროტებენ ქურთებს; ასე მაგ. რუსთა რაზმების ქურთთა ქვეყანაში შესვლისას, ჯარის უფროსები, თუ არ აქეზდებენ, სრულიად გულგრილად უცქეროდნენ ჯარის კაცების მიერ ჩადენილ ძალმომრეობას, რომლის დროს არ ინდობდნენ არც მოხუცებს, არც ბავშვებსა და არც ქალებს. თუ წარსულში ქურთისტანში, როგორც ყველგან ოსმალეთში, ხდებოდა სისხლის-მსმელ სულტან აბდულ-ჰამიდის და შემდეგ ახალგაზრდა თურქების ბრძანებით სომხების საშინელი ჟლეტა, მეორეს მხრივ, არავითარ საიდუმლოებას არ წარმოადგენდა ისიც, რომ სომეხთა მოძრაობის ხელმძღვანელი დაშნაკები თვით იწვევდნენ პროვოკაციული მიზნებით ამ ჟლეტას იმ მოსაზრებით, რომ მხოლოდ სისხლის ღვრა გამოიწვევს ევროპის ინტერესს ოსმალეთის სომხეთის პოლიტიკური ბედ-იღბლის მიმართო. გასაკვირვებელი არ არის, რომ ქურთებს შიში ჰქონდათ შურის ძიებისა, ამიტომ მათი მწიშენელოვანი ნაწილი მიემხრო თურქებს, აბდურრეზაკის აზრით, რუსეთის მთავრობას, ომის ინტერესებისათვის, უნდა გამოეყენებინა, როგორც სომეხთა მოძრაობა, ისე ამავე დროს უნდა დაყრდნობოდა ქურთებს, ვინაიდან ამ ორივე ხალხს ერთნაირად სძულდა თურქები. აბდურრეზაკი გამოსთქვამდა საყვედურს იმის გამო, რომ მიუხედავად მის მიერ კავკასიის არმიისთვის აღმოჩენილი დახ-

მარებისა, იგი გაიწვიეს უკან ტფილისში და ამით გამოუცხადეს მას უნდობლობა; იგი ითხოვდა, რომ მიეცათ მისთვის საშუალება რუსის ჯარების მიერ სპარსეთისა და ოსმალეთის მიწა-წყალზედ დაკავებულ რაიონებში მოეწყო ქურთთა ორგანიზაცია. ქურთთა ასეთი შეიარაღებული გამოსვლა ძირს გამოუთხრის სულტნის, როგორც ხალიფის, პრესტიჟს და გამოიწვევს ამგვარსავე მოძრაობას არაბისტანში.

ქიამალ ბეი ბედირ-ხანი

თუმცა აბდურრეზაკის წერილი მიღებული იყო მხედველობაში არმიის შტაბში ქურთთა საკითხის შესახებ ზომების გამომუშავების დროს, მაგრამ, ვინაიდან არსებობდა ეჭვი მისი ოსმალეთთან ურთიერთობის შესახებ, ამიტომ სიფრთხილის გამო, ქურთების დაახლოვებისა და გადმოზირების იდეის გასატარებლად შახოვსკოის დაუნიშნეს ქურთთა სხვა მეთაური, ქიამალ-ბეი ბედირ ხანი, აბდურრეზაკის ლეიძლი ბიძა.

ქიამალ-ბეი, ბედირ ხანის უმცროსი შვილი, ეკუთვნის აზიზის გვარს, რომელიც შთამომავლობს მუჰამადის თანამოსაგრე ჰალიდ-სეიფულასაგან, კორეიშიტების გვარიდან, და ამიტომ ამ ოჯახის შთამომავლები მიჩნეული იყვნენ ქურთთა უმაღლეს სასულიერო ხელმძღვანელებად. ბედირ-ხანის წინაპრები ჯერ ისევ მე-VII ს-ში დამკვიდრდნენ ბოხტანის რაიონში; ისინი მხოლოდ ნომინალურად ემორჩილებოდნენ თურქებს; მათ შეინარჩუნეს თავისი დამოუკიდებლობა 1850 წლამდე, როდესაც, როგორც ეს ზევით არის მოხსენებული, ქიამალ-ბეის მამა ბედირ ხანი, მის მიერ მოწყობილ აჯანყების შემდეგ, დაამარცხეს თურქებმა და გადაასახლეს ოჯახობით კუნძულ კრეტაზე; აქედან იგი გაიწვიეს კონსტანტინეპოლს, როდესაც თურქებმა წამოაყენეს მისი კანდიდატურა რუმინეთის სამეფო ტახტზე; ეს ტახტი შემდეგ დაიჭირა კარლო მეფემ.

ბოხტანის სამთავრო იხსენიება თურქულ მატრიანეებში „ჰოქუმეთ-ი-აზიზიე“-ს სახელით. თურქებს აფიქრიანებდა ბედირ-ხანის შთამომავალთა პოპულიარობა ბოხტანში; ამიტომ მათ არა მარტო აუკრძალეს ბედირ ხანის შვილებს ქურთისტანში შესვლა, არამედ დაუწესეს მეთვალყურობა მათ მიწერ-მოწერასაც. მთავრობამ ჩამოართვა მათ ყველა სამფლობელოები, რის ნაცვლადაც დაუნიშნა ყოველ-წლიური მცირე რენტა. ჩვენ ვიცით აგრედვე, რომ ქიამალ-ბეის ძმები, ოსმანი და ჰუსეინ-ფაშა ჩაუდგნენ 1878 წ. ბოხტანის აჯანყებულ ქურთებს სათავეში, თვითონ ქიამალ-ბეი კი 1914 წლის მარტის 19 ბითლისში მომხდარ აჯანყების შემდეგ, როგორც ზევით იყო მოხსენებული, გამოიქცა ტფილისს.

შახოვსკოისა და ქიამალ-ბეის მოღვაწეობა.

ბაშყალაში ყოფნისას შახოვსკოი გაცნო სამსახურის გამო გამგზავრებათა დროს საქმეთა საერთო მდგომარეობას და დაინახა, რომ შესაძლებელია აქტიური ურთიერთობის დამყარება სამხრეთ ქურთისტანთან; მან ითხოვა ქიამალ-ბეის თავისთან დანიშვნა, ვინაიდან სწორედ მას შეეძლო არმიისათვის დიდი სარგებლობა მოეტანა წამოყენებული სამხედრო მიზნების თვალსაზრისით.

მართლაც, იმ მოხსენებიდან, რომელიც წარმოადგინა 1915 წლის მაისში შახოვსკოიმ სამხრეთ ქურთისტანის მდგომარეობის შესახებ, ჩანს, რომ ორი თვის განმავლობაში ბითლისში ყოფნის შედეგად, მათ ე. ი. შახოვსკოიმ და ქიამალ-

ბემ, მოახერხეს ნორშენის რაიონის 17 სოფლის მცხოვრებ-ქურთთა დაყოლიება იმაზედ, რომ იმათ ხელი მიეყოს მშვიდობიანი მუშაობისათვის. ქიამილ ბეის მტკიცებაზე, რომ ქურთები ამიერიდან მფარველობასა და დაცვას არ იქნებიან მოკლებული, ქურთთა წარმომადგენლებმა გულ-ახდილად აღიარეს, რომ მოსახლეობა მორჩილებას აცხადებდა ცდის სახით, და, უკეთუ ესენი მოტყუებული არ დარჩებიან, მუშის ხეობის და ხოითის დანარჩენი ქურთებიც მიჰბაძავენ მათ მაგალითს.

მოქმედებათა შემდგომი გეგმის მიხედვით შახოვსკოი და ქიამილ-ბეი უნდა გამგზავრებულყვნენ შათახში, სადაც იწვევდნენ ბოხტანის სამხრეთ ქურთთა წარმომადგენლებს. ქიამილ-ბეი უნდა მოსულიყო ამ ყრილობაზე, როგორც ეს შესატყვისებოდა მის მნიშვნელობას, 500 ქურთისაგან შემდგარი რჩეული რაზმით; ეს რაზმი უნდა ყოფილიყო, ასე ვთქვათ, გული, რომლის გარშემო თავი უნდა მოეყარათ დანარჩენ ქურთებსაც. მოსულთან, სგერტთან და მარდინთან სატელეგრაფო ურთიერთობის შეწყვეტისა და თურქთა ზურგში ზოგიერთ მნიშვნელოვან პუნქტა ხელში ჩაგდების საშუალებით აზრად ჰქონდათ დაეჭირათ კავშირი ქიამილ-ბეის ძმას ჰასან-ბეისთან, რომელიც დამოუკიდებელი ეომებოდა თურქთა რაზმებს. ამგვარი მოქმედებით, როგორც ფიქრობდნენ, დაიწყებოდა ფართე აგიტაცია ქურთთა შორის მოსულისა და დიარბეკირის მიმართულებით, და ოსმალეთის წინააღმდეგ აღდგებოდა მთელი სამხრეთი ქურთისტანი. ამ გეგმის განსახორციელებლად შახოვსკოის სამხედრო ფონდიდან ეძლეოდა 100000 მან.

1916 წლის განმავლობაში შახოვსკოისა და ქიამილ-ბეის მოღვაწეობა საზოგადოთ დიდათ ინტენსიური იყო; ამ მოღვაწეობის ასპარეზს ვანის ტბის რაიონი წარმოადგენდა. შედეგად მას ჰქონდა ის, რომ თურქებმა ბითლის-მუშის რაიონში ვერ შესძლეს თავისი ნაწილების ადგილობრივი ძალებისაგან შედგენა, ვინაიდან ქიამილ-ბეის აგიტაციის გავლენის გამო, ჯარში ძალად წაყვანილი ქურთები გარბოდნენ პირველსავე შესაძლებლობის დროს და თან მიჰქონდათ იარაღიც.

ქიამილ-ბეის მოღვაწეობისა და სამხრეთ ქურთებზე მისი დიდი გავლენის შეფასებისას, შახოვსკოი სწერს თავის მოხსენებაში: „იგი შეიძლება გახდეს დიდ ძალად ჩვენს ხელში, უკეთუ ჩაყენებული იქნება შესაფერ პირობებში და მიიღებს ქურთთა შინაური საქმეების მოწესრიგების უფლებას, რადგანაც ქურთები უაპელაციოდ სცნობენ მის გადაწყვეტილებებს, ვინაიდან მიაჩნიათ ბედირხანის შვილები თავის საერო და სასულიერო ხელისუფლებად... თუ ჩვენ ქურთთა მდგომარეობის შესასუბუქებლად მივიღებთ რაიმე ზომებს, რომელთა მიღებაც ამ უამად შესაძლებელია, და თუ ჩვენი ჯარებიც რამოდენიმედ კორექტულად მოექცევიან ადგილობრივ მოსახლეობას, ამ შემთხვევაში ქურთები ჩვენ არავითარ წინააღმდეგობას არ გავვიწვევენ; მაგრამ თუ ჩვენ ეხლა მივანებებთ ქურთებს ბედის ანაბარად და არაფერს მათთვის არ გავაკეთებთ, წინდაწინვე დარწმუნებული უნდა ვიყვნეთ, რომ ქურთები ჩვენ საშინელ წინააღმდეგობას გავვიწვევენ სწორედ ისე, როგორც ეს მოხდა 1915 წლის ზაფხულში, როდესაც ქურთებმა, სხვა განოსავალი რომ ველარ ნახეს, ირჩიეს გაწყვეტილიყვნენ ჩვენთან ბრძოლაში. ამიტომ, თუ ჩვენ ქურთებისათვის არაფრის გაცეთება არ შეგვიძლიან, ჩემის აზრით, სრულიად

უსარგებლოა როგორც ჩემი, ისე ქიამილ-ბეის მათთან მოლაპარაკება." მაგრამ მიუხედავად სამხრეთ ქურთისტანში მიღწეული შედეგებისა, შახოვსკოისა და ქიამილ-ბეის მუშაობა მოულოდნელად შეწყდა იმის გამო, რომ კავკასიის არმიის მიერ ივლისში ბითლის-მუშის რაიონში განცდილმა მარცხებმა ვანის პანიკასთან დაკავშირებით ხელი შეუშალეს ქურთთა ტომების წარმომადგენელთა შათახში განზრახულ ყრილობის მოწვევას. საზოგადოთ, შექმნილი სამხედრო მდგომარეობა საშუალებას აღარ იძლეოდა წინანდელი ენერგიული მოღვაწეობის საწარმოებლად.

დერსიმის ქურთები.

წინასწარ მიმოხილვაში ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ დერსიმის ოლქის დიდი მნიშვნელობა ქურთ-თურქთა ურთიერთობის სფეროში. დერსიმს უჭირავს დასავლეთ ქურთისტანში ცენტრალური ადგილი და თავისი თითქმის დამოუკიდებელი მართვა-გამგეობით, ყოფა-ცხოვრების და სამხედრო წყობის თავისებურებით იწვევს დიდ ინტერესს. მიუხედავად იმისა, რომ დერსიმის მცხოვრებნი ძალიან ერიდებიან ევროპელებს, ეს ოლქი მაინც შესწავლილია, როგორც რუს სამხედრო მკვლევართა, ისე აგრედვე ამ ოლქში ნამყოფ უცხოელების მიერ.

ჩრდილოეთით დერსიმს საზღვრავს მუზურ-დაგის, მერჯან-დაგის და სალბუს-დაგის მთავრეხილები, აღმოსავლეთით—სულთან-მამედ-ოღლის მთის აღმოსავლეთი ფერდობები, სამხრეთით—მურად-ჩაის მდინარე, დასავლეთით—ყარასუ და კურტბაბას მთა-გრეხილი.

ადმინისტრატიულად დერსიმი შეადგენს ცალკე სანჯაყს, რომელიც გაყოფილია ხუთ ყაზად (მაზრად). ეს მთიანი მხარე, ღრმა ხეობებით დასერილი, ადგილ-ადგილ დაფარულია ხშირი, უღრანი ტყეებით. ადგილობრივ მკვიდრთა წმიდა მდინარე მახურ-ჩაი მრავალი შენაკადებით ოლქის შუა მიმდინარეობს.

ამ მხარის 200 ათასი მოსახლეობა ეკუთვნის ყიზილ-ბაშისა და ზაზას ტომებს და ლაპარაკობს ქურთულსა და თურქულ ენებზე და დილკინის (ზაზა) კილოკავზე. სარწმუნოებით ყიზილბაშები ისლამის მიმდევარნი არიან, მაგრამ ამავე დროს თაყვანსა სცემენ მუჰამედსა და ალისთან ერთად იესოს, მოსეს და დავითსაც; მათ სძულთ ოსმანი და ომარი, ხოლო ქედს იდრეკენ ალის შვილების—ჰასანისა და ჰუსეინის—წინაშე.

დერსიმის მოსახლეობა გაყოფილი იყო მრავალ ტომებად, რომლებშიაც გაბატონებული იყო სავგაროვნო წყობილება; ტომებს განაგებდნენ მეთაურები, რომლებიც სარგებლობდნენ განუსაზღვრელი უფლებებით.

ოსმალეთის მთავრობისადმი მიმართების მხრივ დერსიმის ქურთები შეიძლება გაიყოს სამ კატეგორიათ: 1) ქურთები, რომლებიც სცნობენ თურქთა ხელისუფლებას, იძლევიან ასკერებს, იხდიან გადასახადებს (ფერის, პარტეკის, ჩიმიშ-კეხეკის, თერჯანის და ხოზათის რაიონები); 2) ნახევრად დამოკიდებული ქურთები (ყიზილყილისი, პახი, მაზკერტი, ოვაჯუკო, და ხუზუჩანი ანუ ახკანი) და 3) დამოუკიდებელი ქურთები, რომლებიც სრულებით არ სცნობენ მთავრობას (ხუტ-დერე და ტუეიკი ანუ აბასანი). ამ უკანასკნელი ადგილების მცხოვრებთა მომეტებული ნაწილი გამოსულია დერსიმის სხვა და სხვა რაიონებიდან და დასახლებული ამ მიუვალ მთებში. ამ ქურთებს განაგებენ შეიქები, მათი სასულიერო და საერო მეთაურები.

ჩვენ დავინახეთ, რომ ქურთისტანის სახალხო აჯანყებათა დროს დერსიმელები წინ უსწრებდნენ თანამეტომეებს. დერსიმელების პოლიტიკური, თურქთა რეჟიმის წინააღმდეგ აქტიური მოღვაწეობა დაიწყო 1828 წლიდან, როდესაც იანიჩარობის მოსპობისა და რეფორმების გატარების მიზნით მაჰმუდ სულთანმა გაგზავნა ქურთისტანში ჯარები. ერთ-ერთი ამ დერსიმელების წინააღმდეგ გაგზავნილ რაზმთაგანი ძალიან დამარცხდა ქემახსა და ერზინჯანთან. დერსიმელების ბელადმა ჰუსეინ-ბეკმა გააერთიანა ესენი, და ამის შემდეგ იგი წარმატებით ებრძოდა თურქების ჯარებს. ესევე გამოერდა აღმოსავლეთის ომის დროსაც 1853—1856 წლებში, როდესაც ჰუსეინ-ბეკის შვალმა ალი-ბეკმა წინააღმდეგობა გაუწია თურქთა ჯარებს, მათი კავკასიის ფრონტის მიმართულებით მსვლელობის დროს. ომის გათავების შემდგომ, ფრონტიდან დაბრუნებისას, თურქები კვლავ შეჩერდნენ რეპრესიების მიზნით დერსიმის წინ. ესლა კი ალი-ბეკმა მორჩილება გამოუცხადა და, როგორც სამხედრო ტყვე, გაგზავნილ იქმნა კონსტანტინეპოლს. დერსიმელების მომეტებული ნაწილი კი მტკიცედ იდგა ხუტი-დერესა და ტუჟიკში და იცავდა დაწოუკიდებლობას ოსმალეთის ხელისუფლების იერიშებისაგან. 1877—1878 წლების ომის დროს, თუმცა ალი-ბეკის შვილი კუზიჩების ტომის 10000 ქურთით თურქების მხარეზე იბრძოდა, მაგრამ ხალხი დაიყო პარტიზანულ რაზმებად და იწყო თარეშები. როდესაც მთავრობამ დაინახა, რომ არ შეუძლიან დერსიმელების დამორჩილება, მიმართა, ჰამიდის პოლიტიკის მოწყობის მიზნით, მოსყიდვის პოლიტიკას. აქ კი მეორდება ჩვეულებრივი ამბავი—მოსყიდული ბეკები ჰკარგავენ ავტორიტეტს, თავისუფლებისათვის მებრძოლი ხალხი კი მძლავრად უტევს რეგულიარულ ჯარებს; თავს იჩენენ სახალხო გმირები, ისეთები, მაგ., როგორიც იყვნენ დიაბ-ალა და აჰმედ-ბეკი, რომლებმაც 1890 წელს საშინლად დაამარცხეს ფერიკ-ფაშას ჯარები.

დერსიმელები იმპერიალისტური ომის დროს.

იმპერიალისტური ომის დროს, 1914 წლის მობილიზაციის დასაწყისში, ფალუს, ხარფუთის, ჩიმიშ-კეეზკის და ხოზათის ქურთები აძლევდნენ თურქებს ასკერებს და აკმაყოფილებდნენ არმიის საჭირობას სანოვავის მხრივ. თურქები შეეცადნენ ძალით დაეყოლიებინათ დანარჩენი ყიზილბაშები ამგვარივე მოქმედებისათვის, მაგრამ მათ საპასუხოდ იარაღს წამოავლეს ხელი. დამსჯელმა ექსპედიციებმა მიმართეს რეპრესიულ ზომებს და გადასწვეს ქურთების მეთაურის ფაშა-ალას მთელი სოფელი. რუსების ჯარების მიერ არზრუმისა და ერზინჯანის ალების შემდგომ, დერსიმის ქურთები მოელოდნენ რუსების სამხრეთისაკენ შეტევას და ამასთან დაკავშირებით თავიანთი გულითადი სურვილის—თურქებისაგან თავის დაღწევის—განხორციელებას; დერსიმელების ნაწილმა ხელიც კი მიჰყო აქტიურ მოქმედებას თურქთა წინააღმდეგ. მაგრამ მათი იმედები არ გამართლდა, ვინაიდან კავკასიის არმიის მეუფროსეთა შემადგენლობა სთვლიდა მათ ისეთივე მზაკვარ ქურთებად, როგორებთანაც მას საქმე ჰქონდა ალაშკერტის ხეობაში და მუშბითლისის ფრონტზე. ამის გარდა ჯარებმა იწყეს ძარცვა-გლეჯა და ძალმომრეობა, რითიც ისარგებლეს თურქებმა ფართე პროპაგანდისათვის; ოსმალეთის მთავრობა საჩუქრებით ავსებდა ბეკებს, უნიშნავდა მათ მუდმივ ჯამაგირს, ურიგებდა იარაღს და ყველგან აწყობდა ქურთთა ცხენოსან რაზმებს ფრონტზე გასაგზავნად. შემდეგ კი მოხდა რუსეთში თებერვლის რევოლიუცია, რომელმაც ბოლო მოუღო, როგორც ამ ომს, ისე ქურთთა საკითხსაც.

ბ. ნ. შახოვსკოი.

ოთხშაბათს, 3 ნოემბერს, ხანგრძლივი ავადმყოფობის შემდგომ, გარდაიცვალა გარეშე საქმეთა სახალხო კომისარიატის თანამშრომელი ამხ. ბ. ნ. შახოვსკოი.

ამხ. შახოვსკოი მუშაობდა 1920 წლიდან ოსმალეთში უფლება მოსილი წარმადგენლობის მრჩევლის თანამდებობაზე, ხოლო 1924 წლიდან იგი იყო გარ. საქ. სახ. კომისარიატის პასუხისმგებელი თარჯიმანი.

ამხ. შახოვსკოი, წარსულში თავადი შახოვსკოი, მეფის ყოფ. გარეშე საქმეთა სამინისტროს ერთ-ერთი იმ პასუხისმგებელ მოხელეთაგანი იყო, რომელიც სრულიად გულწრფელად შეეგება საბჭოთა ხელისუფლებას და თავისი ცოდნა და მრავალწლიური გამოცდილება ახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში მუშაობისა შესწირა გარეშე საქმეთა სახალხო კომისარიატს. ახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების დიდი თეორიული და პრაქტიკული ცოდნის, აგრედე რამოდენიმე ევროპული ენის საფუძვლიანად შესწავლის წყალობით, ამხ. შახოვსკოი უძვირფასესი მუშაკი გამოდგა კავშირის პოლიტიკის ახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში პრაქტიკულად გატარების საქმეში. ამას გარდა, როგორც მეცნიერი ასიროლოგი, იგი უკანასკნელ დრომდე აწარმოებდა სამეცნიერო მუშაობას ამ დარგში.

რევოლიუციამდე ამხ. შახოვსკოი მუშაობდა საელჩოებსა და საკონსულოებში ოსმალეთსა და ბალკანეთის სახელმწიფოებში.

6 ნოემბერს, დილით, გარდაცვალებულის ოჯახობა ინახულა თანაგრძნობის გამოცხადების მიზნით გარეშე საქმეთა სახ. კომისარიატის დელეგაციამ, რომელშიაც შედიოდნენ: ახლობელი აღმოსავლეთის განყოფილების გამგის მოადგილე ამხ. ოსეტროვი, რეფერენტი ამხ. პოლიაკოვი და ადგილკომის წარმომადგენელი ამხ. ბრონინი.

მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების თავმჯდომარის უვაროვას წერილი ოსმალეთის საომარი უფლებების მიხედვით დაკავებული ოლქების გენერალ-გუბერნატორ ნ. ნ. პეშკოვისადმი.

„ვანის რაიონში ამჟამად მსახურობს თავ. ბორის ნიკოლოზის ძე შახოვსკოი, მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების ნამდვილი წევრი. თავადი ორიენტალისტი; მან ლურსმულ წარწერათა გადმოღების საქმეში უკვე გაუწია საზოგადოებას დიდი სამსახური. მოსკოვის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ ისარგებლა გარემოებათა ასეთი საკეთილო თავმოყრით და მისცა თავ. ბ. ნ. შახოვსკოის დავალება, რომლის შესრულებისაგანაც მოსალოდნელია იმ მცირე ცნობების გამდიდრება, რომლებიც მოიპოვება ვანის ძველი, მე IX-ე ს-თვის მიკუთვნებული, სამეფოს შესახებ. თავ. ბ. ნ. შახოვსკოის დავალებული აქვს ვანის ლურსმული წარწერების შესწავლა, რაიც საჭირო გაგრძელებაა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების უკვე დაწყებული და ნაწილობრივად შესრულებული მუშაობისა. ჯერ ისევ ომამდე საზოგადოებამ გაარჩია, შეისწავლა და გამოსცა

ვანის წარწერათა მთელი რიგი, რამაც რამოდენადმე გააშუქა ვანის სამეფოს ჯერ-ჯერობით ნაკლებად ცნობილი ისტორია. მაგრამ ვანის წარწერათა მთელი სერია ჯერ კიდევ არ არის ამოშიფრული, შესწავლილი და გამოცემული. ამის გარდა, ომმა ვანის სამეფოს არქეოლოგებსა და ისტორიკოსებს უძღვნა ახალი მოულოდნელი საჩუქარი: უკანასკნელი დროის სამხედრო ოპერაციათა წყალობით, ვანის რაიონის ნიადაგის ათხრისას, მის ტერიტორიაზე გამოჩნდა მიწიდან ლურსმულ წარწერებიანი ისეთი ძეგლები, რომელთა მოლოდინი არავისა ჰქონდა. ეს ყველაფერი, ცხადია, რაც შეიძლება მალე უნდა იქმნას გამოკვლევული და შესწავლილი—ამ შემთხვევაში სულ მცირე დავგვანებაც კი დაკავშირებულია ამ ძეგლების სამუდამოდ დაკარგვის საფრთხესთან. ძეგლები ფუჭდება, გარდა ამისა მათ სობენ ან გააქვთ სხვაგან.

მოგმართავთ რა უმორჩილესი თხოვნით დაეხმაროთ თავ. ბ. ნ. შახოვსკოის მისი დავალების შესრულებაში, მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოება იმედოვნებს, რომ თქვენ ამ თხოვნას შეასრულებს და ამით შესაძლებელს გახდით ასიროლოგიის გამდიდრებას კიდევ მთელი რიგი ძვირფასი დოკუმენტებით“.

ბიბლიოგრაფია ქურთისტანისა, ქურთთა და ეზიდთა შესახებ.

(ЗКО, ИКО=Записки, Известия Кавказского Отдела Русского Географического Общества; К=Кавказ; ВС=Военный Сборник; СМ=Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа; НО=Новое обозрение).

ქურთისტანი.

А, Г. Гагарин Персидский Курдистан (ЗКО I). Л. П. Загурский Антропологические измерения, произведенные Эрнестом Шантром в Курдистане, верхней Мессопотамии и северной Сирии (ИКО VIII). А. С. Зеленой Пояснительная записка к карте распределения армянского населения в Турецкой Армении и Курдистане по казам и данным сочиня V. Cuinet „La Turquie d'Asie (1890—1894), составл. генер. штаба г.-л. Зеленым и подполк. Сысоевым; с картаю (ЗКО XVIII). К. Н. Смирнов: Поездка в северный Курдистан в 1904 г. (ИКО XVII), Этнографический очерк Персии (1917) и Очерк религии Персии. И. Б. Теляфус О чуме, бывшей в Курдистане в 1870 и 1871 гг. (ИКО I). Тейлорд Путешествие по Курдистану (ИКО II). Т. М. Lyclama a Niehalt. Voyage en Russie, au Caucase et en Perse, la Mésopotamie, le Kurdistan, la Syrie, la Palestine et la Turquie, exécuté pendant les années 1866, 1867 et 1868.

ქურთები.

Абовьян Курды; происхождение их от мидян (К 1848 №№ 46, 51). П. И. Аверьянов: Краткий обзор военных действий на Эриванском теат-

ре в кампании 1828-29, 1853-55 и 1877-78 гг. (Приложение к полевой поездке офицеров генер. штаба в 1896 г.), Отчет о поездке по северному Азербайджану полк. Шкинского и кап. Аверьянова в конце 1899 г. (1900) и Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Акты Кавказской Археографической Комиссии, тт. I—VIII и X—XI. Л. К. Артаманов Северный Азербайджан (1890). А. А. Аракелян Курды в Персии (ИКО XVII). Н. Богомолов Аг-Вания (К 1847 № 32). А. Т. Васильев Курды; поездка на кочевки (НО 1890, № 2403). Ф. Грязнов: Военный обзор передового театра в Азиатской Турции; ч. 2 я (1897) и Курды и курдская конница (ВС 1896 апрель). Друвиль Гаспар Путешествие по Персии в 1812 и 1813 гг; ч. 1-2 (1826). С. А. Егiazаров: Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губер. (ЗКО XIII, 2), Курманджийско-русский словарь (ibid.) и Курманджийские тексты (ibid.). Л. П. Загурский Русско-курманджийский словарь (ibid.). П. Зубов Персидская война в царствование Николая I (2-е изд. 1837). Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях (СПБ. 1856-58). В. Камсаракан: Адат оценки крови и увечья у куртин (К 1874 № 121) и Свадьба у куртин (ibid. №№ 113 и 121). В. А. Карцов Курды; с картою (ЗАО XIX). С. Кишмишев Бойна в Турецкой Армении 1877-1878 гг. Ковровый промысел курдов Сурмалинского, Эчмиадзинского и Александропольского уездов (Кустарная промышленность на Кавказе, 2). А. М. Колюбакин. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, ч 2-я (1897). В. Колюбакин Эриванский отряд в кампании 1877-1878 гг. С. Корганов. Несколько слов о курдах (НО 1885 № 391). Ксавер-Райман Курды и страна, ими обитаемая (К 1853 №№ 38, 39). Статьи „Курды“ в Журн. м-ства внутр. дел 1835 № 15, Журнал для чтения воспитанников военно-учеб. завед. 1853 № 438 и К 1854 № 5. М. Лейлиханов Еще о курдах (К. 1875 № 5). Лихутин Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 гг. Л. Г. Лопатинский Заметка о курдском языке (СМ XX). Н. Муравьев Война за Кавказом; тт 1-2 (1877). Матерьялы для истории войны 1877-1878 гг. в Азиатской Турции. Процесс Файка-Паши; перев. с турецкого (приложение к ВС 1879). Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на кавказско-малоазиатском театре; с планами (Изд. Военно-исторического отдела при штабе Кавказского Военного Округа). И. И. Пантюхов. Курды и карапахи (К 1891 № 40). Сборник турецких документов о последней войне; перевод с турецкого трех последних глав сборника „Зубдетуль-Хакаи“ составл. Ахмед-Мидхатом эфенди (Приложение к ВС 1897). Таблицы дислокации низама и редифа турецкой армии (изд. отдела генштаба при штабе Кавказского военного округа 1899). Термен Р. Отчет о поездке в санджак Хеккиари Ванскаго вилайета в 1906 году. Издание 1910 г. Термен Р. Отчет о полевой поездке 1907 г. в Ванский, Битлисский и Диарбекирский вилайеты. 1909 г. Тротер Малоазийс-

кие курды (ИКО VII). К. Хачатуров Курды, черты их характера и быта (СМ XX). К. Хачатуров и М. Адамов. Курдские текаты (ibid.). П. Хелмицкий Карсская область, ч. 1 (1893). G. V. Narman Armenia and the campaign of 1877. I. de Morgan Mission scientifique en Perse, t. II (1895).

ეზიდები.

И. Н. Березин. Езиды (Магазин земледения и путешествий 1854 № 3). Деревня Аргаджи; развалины гор. Оргова; кочовье езидов (Тифл. Вест. 1830 № 59). С. А. Егиазаров. Краткий этнограф.-юридический очерк езидов Эриванской губернии (ЗКО XIII, 2). Езиды близь озера Гокчи (К. 1846 № 43, 1848 №№ 8, 9). С. В. Ермолаев Курды езиды Карсской области (Памятная книжка и адрес-календарь Карсской области 1906). А. А. Ивановский Езиды (Русск. антрополог. журн. 1900 № 3). Г. Ласкин Два слова об езидах (Сообщения православ. Палестинск. об-ства 1900 №№ 1, 2). Ю. С. Карцев Заметки о турецких езидах (ЗКО XIII). И. И. Пагирев О религии езидов (ИКО XIV). Предразсудки езидов (К 1850 № 30). Сиуффи Извлечения из заметок об езидах (ЗКО XIII, библиограф. заметки). Menant Les iezides (1893). N. Siouffi. Natices sur la secte de iezides (Journal asiatique 1882, 1885).

950
J 832